

Торгівля та промисловість міста Одеси в кінці XIX – на початку XX століття: єврейський вимір

Єврейський народ за дві тисячі років свого гоніння був розсіяний по багатьох країнах і серед різних народів. Але кожна країну, в якій жили, євреї вважали своєю батьківщиною й прагнули до участі в усіх сферах її життя, досягаючи в цьому значних успіхів. Немає жодної царини людської діяльності, де б євреї не проявили своїх талантів [1, 9].

Одесою керували градоначальники [2, 58–66], різні сторони міського життя регулювала міська дума на чолі з міським головою [3, 51–55].

У першій половині XIX ст. відбувалося швидке зростання чисельності єврейського населення Одеси (у середині 1840-х рр. – близько дванадцяти тисяч, 20% населення; у 1855 р. – сімнадцять тисяч, 21,7%) завдяки масовому переселенню в Одесу як російських євреїв, так і іноземних, переважно з Німеччини та Галичини. Вони називалися «Бродськими», оскільки багато хто з них був з міста Броди. Переселені євреї відкрили великі торгові дома; завдяки їм став підвищуватися культурний рівень євреїв Одеси.

Основним заняттям євреїв у цей період була торгівля зерном. Багато хто з них був дрібними торговцями, посередниками (головним чином між поміщиками й експортерами), агентами крупних іноземних і місцевих, в основному – грецьких хліботоргових компаній, маклерами. Євреї працювали на зерновій біржі оцінювачами, касирами, вагарями, вантажниками, а також займалися ремеслами, торгівлею мануфактурними і бакалійними товарами. Завдяки особливому характеру міського населення – вихідців з різних населених пунктів Російської імперії та Європи – євреї відігравали активну роль у житті міста.

У другій половині XIX ст. темпи зростання кількості єврейського населення Одеси пришвидшилися. За переписом 1897 р. в Одесі проживало 138935 євреїв (34,4% населення) [4].

Згідно з даними статистичного матеріалу, зібраного спеціальною комісією, утвореною після погромів 1881 року, у місті проживало 73389 чоловік євреїв із загальної кількості жителів – 209130 чоловік, чи 35%. Із них:

- купців 1-ї і 2-ї гільдії – 377 чоловік із загальної кількості – 658 осіб;

- дрібних торговців – 7335 чоловік із 10729;

- банкірів і власників позичкових кас – 12 із 15;

- власників крупних торгових фірм – 14 із 16, що були на той час;

- власників магазинів і лавок – 853 із 1570;

- власників різного роду ресторацій, чайних, кав'ярень, питних закладів – 167 із 701;

- власників аптек – 14 із 20;

- власників фотографічних майстерень – 7 із 15;

- фабрикантів і заводчиків – 59 із 189;

- маклерів, мійнял і ростовщиків – 508 із 582;

- утримувачів будинків розпусти – 28 із 38;

- ремісників – 4175 чоловік із 12644 [5, 345].

Дрібна одеська обробна промисловість знаходилася в руках ремісників, розподілених між 27 цехами. У ці цехи на 1 січня 1894 року входило: осіб, що платили купецький оклад, – 137, майстрів – 3991, підмайстрів – 4813 і учнів – 1446.

Кустарна промисловість в Одесі була невеликою і, ймовірно, мала тенденцію до зменшення; плетіння мережив на Молдованці, приготування повсті і повстяних туфель, вичинка кожухів, шкіряних виробів, валіз, теслярних виробів на Пересипу; на Слободці-Романівці кустарі, що виробляли гончарний посуд на тисячі карбованців [6, 228].

В Одесі багато євреїв займалося коробейництвом. Коробейництво – дрібна торгівля в рознос, часто мінова, і скупка сільсько-господарських продуктів, а також обслуговування ремісничою

працею, здійснювані мандрівними торгівцями і ремісниками. Коробейництво було для багатьох євреїв засобом існування з середніх віків і аж до Другої світової війни.

У Російській імперії в смузї осілості коробейництво залиша-лося для євреїв значним засобом заробітку аж до революції 1917 р. Багато євреїв- ремісників йшли з дому в неділю, працювали весь тиждень у селах і поверталися лише в п'ятницю, тому їх назива-ли вохерс (на ідиш Вох – «тиждень»). Часто євреї-коробейники перетворювалися на скупників, що поставляли в індустріальні центри Російської імперії та Німеччини сільськогосподарські про-дукти і сировину (льон, коноплю та інші). Характерним типом єв-реїв-коробейників у Російській імперії були бухтрегерс (на ідиш «книгоноша») [7].

У 1898 році в місті Одеса було 4 683 промислових заклади з виробництвом на 90 мільйонів карбованців, більших фабрик і заводів – 432 з виробництвом на 50 мільйонів карбованців, з них – борошномельного на 6 мільйонів карбованців, цукрово-рафінадного – 15, чайно-розважувального – 4, маслoбійного – 2, шкіряного – 2, механічного – 2, джутових мішків – 1,5 мільйона карбованців тощо.

Бюджет Одеси в 1900 році становив по 5250 тисяч кар-бованців прибутків та витрат, борг міста – 13 мільйонів карбованців [8, 523–524].

Одеса була другою за чисельністю населення єврейською об-щиною в Російській імперії. За переписом 1897 року із 403815 жи-телів 138935 – євреї, тобто 34,41% всього населення. За даними міських одноденних переписів євреї становили в 1873 році 26,55%, а в 1892 році – 32,96%. В останні 14 років (кінець ХІХ – початок ХХ століття) з Одеси йшла безперервна еміграція, що досягла осо-бливої інтенсивності в 1904–1906 роках (внаслідок реакції після визвольного руху). Приблизно єврейське населення нараховувало в 1911 році 170–175 тисяч. Із семи міських ділянок євреї були зо-середжені масою тільки в трьох (Олександрівському, Бульварному і Петропавловському), де становили від 50 до 60%.

Таблиця 1

	Всього	Євреї
Дворяни потомственні, особисті, почесні громадяни – потомственні й особисті та їх сім'ї	28635	416
Купці та їх сім'ї	4965	1550
Міщани	232561	118863
Селяни	109553	1440

Із 16 тисяч одиниць нерухомості, вартістю в 90 мільйонів карбованців, євреям належало у 1911 році 2700 (16,77%), вартістю близько 29 мільйонів. Середня вартість нерухомості у неєвреїв становила 4615 карбованців, у євреїв – 10685 карбованців. Ця різниця в середній вартості пояснюється тим, що майже вся єврейська нерухомість належала невеликій групі багатих людей (знаходилася вона головним чином у торгових центрах міста, від чого їх вартість вище). У неєвреїв ж переважав дрібний приміський власник нерухомості. У 1910 році було 359 фабрично-заводських підприємств із 18734 робітниками і сумою виробництва на 82 мільйони карбованців. Із них євреям належало 155 підприємств (43%) із 5600 робітниками (євреїв-робітників дуже мало), з виробництвом в сумі 32 мільйони карбованців (43%). Середня цифра виробництва для єврейських підприємств – 204 тисячі, для неєврейських – 245 тисяч. За родом виробництва євреї переважали тільки в паперомасному виробництві (гільзи і шпалери) і в обробці харчових продуктів (борошномельному і чайно-розважувальному). У ремісничому виробництві участь євреїв давала більш високий відсоток, ніж у фабрично-заводському. Із 1410 ремісничих закладів (1910 рік) євреям належало близько 888 (63%). Усі 59 дамсько-кравецьких майстерень – єврейські. У кравецькій справі євреї значно переважали (164 із 191 майстерень). У виробництві штучної мінеральної води, у ремеслах: пральному, палітурному, мідно-ливарному, слюсарно-механічному і фотографічному євреї становили від 60 до 70%. Головним предметом одеської торгівлі був експорт зерна. У цій

галузі євреї значно переважали. Із 55 експортних фірм (1910 рік) 46 (81,82%) – єврейські. Із загальної суми 75 мільйонів пудів хлібних продуктів, вартістю в 67 мільйонів рублів, експортованих із Одеси в 1910 році, на долю євреїв припадало 89,2%. Хлібна торгівля давала заробіток великому колу людей (маклерам, прикажчкам, мірникам, вагарям, зсипникам, вантажникам та іншим). Крім вантажників, усі інші категорії майже повністю склалися із євреїв. Експорт зерна в Одесі йшов на зниження, що відчутно позначилося на економічному становищі євреїв. У 1910 році із 2150 великих торгових підприємств євреям належало близько 1110 (близько 51%). Таблиця 2 показує участь євреїв у деяких підприємствах цієї категорії.

Таблиця 2

Назва підприємств	Всього	Належало євреям
Аптеки	50	32
Бакалійні і колоніальні товари	106	54
Папір	10	9
Білизна	23	17
Винні і ренскові погреби	292	51
Галантерея	109	95
Двигуни	13	4
Дрова	28	18
Залізні і жерстяні товари	96	88
Зарубіжні товари	4	1
Золото, срібло, годинники	86	57
Кондитерські	62	4
Агентурні й експедиційні контори	190	135
Пароплавні контори і пароплавства	32	2

Технічні контори	33	18
Банкірські контори	10	7
Ліс	50	49
Масла	12	7
Медичні товари	8	3
Мармур	12	5
Офіцерські речі	5	2
Пиво	11	1
Готовий одяг	100	94
Гума	18	5
Ресторани	18	–
Сільськогосподарські машини	25	5
Сіль	10	4
Халва	13	4
Швейні машини	14	5
Електрострум	10	3

У дрібній торгівлі із 6391 підприємств євреям належало близько 3661 (56%) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Назва підприємств	Всього	Належало євреям
Аптекарські магазини	154	128
Бакалійні лавки	703	405
Тютюнові	1 274	743
Галантерейні лавки	273	266
Зелень	158	30

Візничий промисел	149	37
Газетні кіоски	72	41
Кав'ярні	25	1
Молочні продукти	251	142
М'ясо	417	224
Продаж хліба	99	51
Пивні	158	–
Чайні трактири	216	31
Фрукти	175	92
Шляпи	118	97

Про значну роль дрібної торгівлі в торговій діяльності євреїв взагалі можна зробити висновок із порівняльних даних про участь євреїв у крупній і дрібній торгівлі в одній і тій же галузі (див. табл. 4).

Таблиця 4

Підприємства	Великі		Дрібні	
	всього	єврейські	всього	єврейські
Парфумерія і косметика	20	9	154	128
Тютюн	12	5	1274	743
Готелі	22	11	23	22
Гас і нафта	7	2	85	80
Книжкові магазини	18	4	39	31
Шкіряні товари	7	2	74	64
Мануфактурні товари	67	14	138	135
Меблі	7	3	33	27
Взуття	11	1	116	78

Посуд	4	2	65	59
Риба	4	2	151	115

Крім дрібної, в Одесі була розповсюджена торгівля дріб'язкова, копійчана, якою зайняті були виключно євреї. Сюди відносилися рознощики і рознощиці (по дворах) гасу, фруктів, харчових продуктів, овочів, зелені, яєць, масла, дрібних галантерейних товарів, цигарок, сірників і тому подібне, лахмітники (близько 500), газетярів (серед останніх зустрічалися і неєвреї; великий відсоток газетярів – діти і підлітки), чистильники чобіт і тачечники. Вони жили на грошові заробітки, цей контингент і давав ті громадні кадри нужденних, які у звичайний час якимось перебивалися, але за незвичайних умов, під свята і взимку в морози, змушені були вдаватися до суспільної допомоги. Число євреїв-ремісників точно визначити неможливо. Теж саме і відносно прикажчиків, конторських службовців і тому подібне. У 1910 році було: євреїв купців 1-ї гільдії 30 із 39, 2-ї гільдії – 374 із 474 (в 13 банках із 18 директорами і членами правління були євреї); лікарів-євреїв 290 із 594: зубних лікарів і дантистів – 291 із 313; фельдшерів і фельдшериць 12 із 29; зубних техніків – 8; повивальних бабок – 352 із 433; присяжних повірених – 74 із 155; помічників присяжних повірених – 115 із 178; приватних повірених – 16 із 31; інженерів, архітекторів, хіміків і електротехніків – 79 із 283 (майже всі євреї були на державній чи суспільній службі); художників-євреїв 12 із 58. За даними перепису 1897 року, із числа євреїв займалися: 1) непромисловими заняттями 5784 особи (4100 чоловіків, 1684 жінок); 2) добувною промисловістю – 205 (188 і 17); 3) обробною промисловістю – 17780 (13678 і 4102), 4) торгівлею – 16075 (13721 і 2354); 5) іншими заняттями (домашня прислуга) – 7682 (3861 і 3821); 6) засобів зв'язку 1705 (1683 і 22). У 1897 році осіб, що отримували прибутки з капіталів та займали адміністративні, судові, суспільні і станові посади, було: неєвреїв – 16400 (6,19% неєврейського населення), євреїв – 1518 – (1,1% єврейського населення). Число економічно самостійних в 1897 році становило у євреїв 39,53%, у неєвреїв – 55,64% [9, 58–62].

Термін «крavecь» (на івриті פּוֹטָחַ חַיָּט) вперше зустрічається в мішнайтських текстах. У Талмуді кравці згадуються досить часто. Кравецьке діло було найпоширенішим ремеслом серед євреїв у Російській імперії – 25,6% всіх ремісників (у 1886 р.), (шевці – 14,4%; столяри – 6%). У цій галузі виробництва широко застосовувалася жіноча і дитяча праця. Кравець і швачка – часті персонажі єврейського фольклору. Заняття кравецькою справою призвело до поширеності серед євреїв таких прізвищ, як Хаят, Хаїт, Шнайдер (на ідиш – «крavecь»), Шнайдман, Кравець, Портной (по-українськи, по-польськи – «портной»), Кравцов, Нудель (на ідиш – «голка»), Надель, Шер (на ідиш – «ножиці»), Шерман, Фудим (на ідиш – «нитки»), Алтгаузен (на ідиш – «старі штани»), Гудзенко (українське «гудзик») і десятки інших [10].

Розвиток промисловості сприяв зростанню робітничого шару серед населення Одеси. У зв'язку з цим у пореформений період кількість населення зростала швидше, ніж в інших містах Російської імперії. У 1861 році в Одесі жило 115 тисяч чоловік, у 1892 році – 350 тисяч, у 1897 році – 403 тисячі. На початку ХХ століття тільки на фабриках налічувалося близько 20 тисяч робітників. Велика їх кількість була зайнята на підприємствах ремісничого типу. Так, у 1902 році в 7605 власників ремісничих майстерень працювало 13 тисяч підмайстрів і понад 6 тисяч учнів. Існувала також численна категорія ремісників-надомників.

Значну частину трудящого населення міста становили робітники порту, головним чином вантажники. У 1903 році одеський градоначальник повідомляв, що в місті з'явився особливий тип портових робітників – безхатченки, що нараховував 20 тисяч і являв собою «дуже неспокійний елемент» [11, 105].

В Одесі у 1904 році було 430 фабрик та заводів з виробництвом на 76 мільйонів карбованців. Найбільшими промисловими закладами було представлено такі виробництва: борошномельне, цукрово-рафінадне, маслобійне, шкіряне, механічне, виробництво джутових мішків та інші.

Бюджет Одеси в 1904 році становив: прибуток – 5428 тисяч карбованців, витрати – 5578 тисяч карбованців, борг – 2244 тисяч карбованців [12, 791–792].

Швидка розбудова міста розпочалася наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років. На 1873 р. населення Одеси майже подвоїлося, становлячи 193513 чоловік. На 1878 р. місто з населенням понад 200 тисяч чоловік займало територію майже 7 миль. За 25 років (1873–1897) населення знову подвоїлося, майже до 500 тисяч чоловік. Надалі темпи зростання уповільнилися, але не припинилися. 1899 рік – 410000 чоловік, 1900 – 450000, 1905 – 511000, 1906 – 461000, 1908 – 450000, 1910 – 520000, 1911 – 620143 чоловік. Перед Першою світовою війною населення міста становило 630 тисяч чоловік [13, 226–227].

Одеса – четверте (після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави) місто Російської імперії за кількістю населення. За переписом 1892 року в місті (з портом) було 320228 жителів (167891 чоловіків, 152337 жінок), із яких 42% – місцеві уродженці, 58% – приїшли населення. Торгові площі: Олександрівська (грецький базар і водопій), Новий базар, з величезним критим ринком, Старий базар; Прохорівська (Товкущий ринок) і інші. У місті 8 синагог, 28 єврейських молитовних будинків, 5 цвинтарів: 3 християнських і 2 єврейських. Хрестовоздвиженський ярмарок не мав великого значення (привіз на 64 тисячі карбованців, продаж на 30 тисяч карбованців). Торгових площ і базарів 23, у тому числі 8 продовольчих ринків, 3 – зернових, Товкущий ринок, 2 кінних, 2 сінних. Купців 1-ї і 2-ї гільдії – 1567. У місті 30 типографій, що випускають у рік до 600 оригінальних творів, у кількості до 1 мільйона екземплярів (російською мовою 79%, французькою – 1,65%, німецькою – 6,9%, єврейською – 5%, іншими мовами – 7,45%) [14, 727–729].

На початку двадцятого століття Одеса, у якій євреї становили третину населення і де мешкали такі славнозвісні особистості, як Хаїм Нахман Бялик, Менделе Мойфер Сфорім, Семен Дубнов, Леон Пінскер, Володимир Жаботинський і Шолом Алейхем, безперечно стала столицею єврейської літератури на ідиш та івриті. «Адес» чи «Одес» – назви міста на ідиш – притулила всіляких

євреїв, окрім відомих єврейських фальшивомонетників, кишенькових злодіїв, сутенерів і скупників крадених речей з Молдованки. Одеса також була домівною світських буржуазних євреїв, ортодоксальних євреїв і послідовників руху модернізації Гаскала. На вулиці Пушкінській вони мали власну Бродську синагогу, названу на честь міста Броди, що в габсбурзькій Галичині, звідти походила частина євреїв [15, 17–18].

Торгово-промислове життя Одеси було широко розвинене та поступалося тільки столицям Російської імперії – Москві та Санкт-Петербургу. У 1913 році в Одесі було 2731 промислових заклади, на них працювало 30 тисяч робітників, річне виробництво становило 95 мільйонів карбованців. Більш крупних підприємств було 587, решта – дрібні, ремісничо-кустарного характеру. Промислові заклади Одеси першої категорії були зайняті таким виробництвом: волокнистих речовин – 137, харчових – 130, із металів – 97, поліграфічних – 59, обробітку дерева – 45, тваринних продуктів – 35, мінеральних – 25, хімічних – 24 [16, 275–276].

У Російській імперії тільки «корисні євреї» могли жити за межею осілости. До «корисних євреїв» належали купці першої гільдії, особи з вищою освітою, середній медичний персонал, цехові ремісники і відставні нижні чини, які вступили на службу за рекрутським набором [17].

Отже, ми бачимо, що основними заняттями одеських євреїв у другій половині XIX – на початку XX ст. були торгівля і ремесла. Євреї займали панівне становище в торгівлі зерном: до 1870 р. в їх руках знаходилася велика частина експорту зерна. У 1910 р. з 55 торгових компаній, що займалися експортом зерна, 46 належали євреям; на частку цих компаній припадало 89,2% експорту. Єврейські компанії значно покращили організацію торгівлі зерном, що призвело до збільшення її обсягу.

Євреї переважали і в дрібній торгівлі: у 1910 р. їм належало 56% крамничок. Дрібною торгівлею в рознос – коробейництвом – займалися виключно євреї. У 1910-ті рр. 63% міських ремісників були євреями, особливо високий відсоток був серед кравців: усі 59 майстерень з пошиття жіночого одягу належали євреям.

Кількість євреїв-робітників, за винятком вантажників в порту, була незначною.

У 1910 р. євреям належало 155 (43%) фабрично-заводських підприємств, в основному невеликих, євреї переважали в паперовій і харчовій промисловості. З десяти банків сім належали євреям. Серед найбільш багатих єврейських родин Одеси були Ефрусі, Рафалович (велика частина сім'ї у другій половині ХІХ ст. прийняла православ'я), Бродські. У 1897 р. в Одесі проживало близько двох тисяч заможних євреїв: купців, дворян, почесних громадян і членів їх сімей. Однак економічне становище більшості євреїв Одеси було важким. У 1897 р. кількість економічно самостійних осіб становила серед євреїв 39,5%, неєвреїв – 55,6%. Становище найбідніших верств єврейського населення ще більше погіршувався в результаті погромів. Специфічною рисою єврейського життя Одеси був численний злочинний світ [4]. Хрестовоздвиженський ярмарок, на якому зазвичай торгувало багато євреїв, спочатку відігравав значну роль, а потім його значення для Одеси значно зменшилося [18].

1. Мирський Р. Я. Знамениті євреї України / Р.Я. Мирський, О.Я. Найман. – 2009. – 96 с. – С. 9.
2. Коваль Г.П. Градоначальники Одеси та органи міського самоврядування наприкінці ХVІІІ – початку ХХ століття / Г.П. Коваль // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. – Т. 1. Історичні дисципліни та українознавство. Миколаїв – Одеса : «ТОВ Від», 2002, 412 с. – С. 58–66.
3. Коваль Г.П. Голови Одеської міської думи наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття / Г.П. Коваль // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Збірник наукових праць У 2-х томах. Миколаїв – Одеса, 2001, 364 с. – С. 51–55.
4. Електронная Еврейская Энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/>

5. Орлянский С.Ф. Экономическое развитие Юга Украины и место евреев в этом развитии (кон. XIX – нач. XX в.) / С.Ф.Орлянский // Шестые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье: Диво, 2002, 405 с. – С. 345.
6. Одесса. 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 228.
7. КЕЭ, Т. 4., С. 504–507. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/12195>
8. Малый энциклопедический словарь. С приложением кратких руководств по различным отраслям знания и словарей иностранных языков. Том III. – СПб.: Изд. Брокгауз-Ефрон, 1902. – С. 523–524.
9. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Том 12. – СПб.: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон. – С. 58–62.
10. КЕЭ, Т. 6., С. 680–684. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13286>
11. История городов и сел Украинской ССР В двадцати шести томах. Одесская область / Главная Редакция Украинской Советской Энциклопедии. Институт Истории Академии Наук УССР. – Киев, 1978. – С. 105.
12. Малый Энциклопедический Словарь. Том II. (Выпуск III). Издание 2-е, вновь переработанное и значительно дополненное. – СПб.: Издание Брокгауз-Ефрон. – С. 791–792.
13. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794– 1914. – К.: Критика, 1999. – С. 226–227.
14. Энциклопедический словарь. Т. 21А (42). Нэшвилль – Опацкий. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – С. - Петербург. Типо-литография И.А. Ефрона, Прачешный пер., № 6. 1897. – С. 727–729.
15. Ян Пауль Гінріхс. Міф Одеси. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2011. – 182 с. – С. 17–18.
16. Малый Энциклопедический словарь. Двадцать Девятый том. Издание Акционерного Общества «Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон. Петроград. – С. 275–276.
17. http://ru.wikipedia.org/wiki/Полезный_еврей
18. Коваль Г.П. Хрестовоздвиженський ярмарок в Одесі / Г.П Коваль // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 94. Вип. 81. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 172 с. – С. 143–147.

19. Справочник недвижимых имуществ всего Одесского Градоначальства до границы Одесского уезда включительно: Вся Одесса. 1902–1903 годы / Адресная и Справочная Книга. Издание Л.М. Михайловского под ред. В.К. Фельдберга. – Типо-литография А. Шульце в Одессе, 1902.